

TADEUSZ DZIERŻYKRAY-ROGALSKI I ELŻBIETA PROMIŃSKA

ANALIZA KOŚCI LUDZKICH Z I WIEKU N.E. Z NEKROPOLI
GRECKO-RZYMSKIEJ W GABBARI (ALEKSANDRIA)

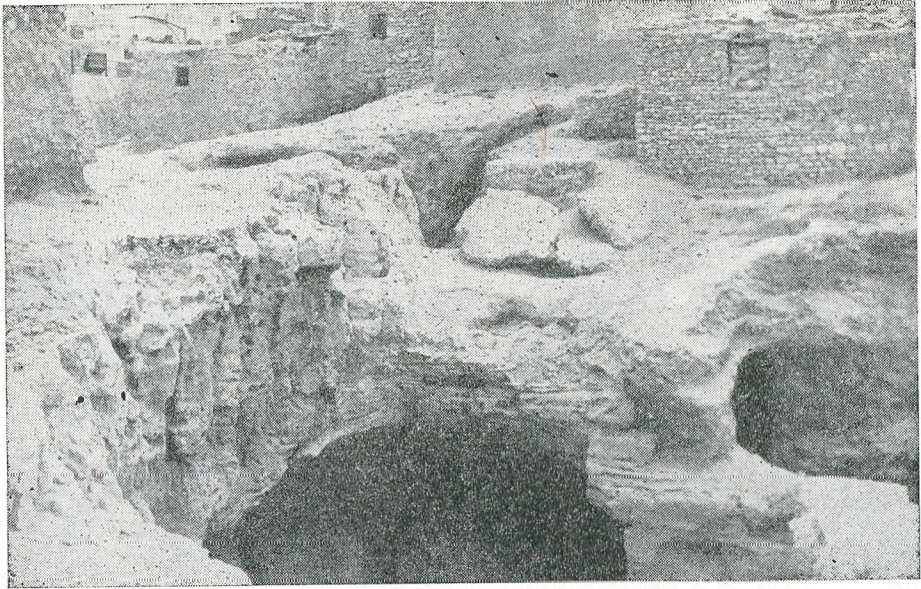
WSTĘP

Wielka Nekropola Grecko-Rzymska w Gabbari (Aleksandria) sięga swymi początkami końca IV wieku przed n.e. Była ona wykorzystywana aż do VII wieku n.e., tj. do inwazji Arabów na Egipt, obejmuje więc cały Okres Ptolemejski i Rzymski. Choć przedstawia monumentalne budowle wykute w kamieniu i znajdujące się obecnie całkowicie pod poziomem ziemi, brak jest bliższych danych o dokonanych tam zniszczeniach w średniowieczu i późniejszych czasach. Wiadomo natomiast, że w XIX wieku, w związku z rozbudową portu aleksandryjskiego, znaczna jej część uległa zupełnej dewastacji. (fot. 1,2,3.). Po II Wojnie Światowej prowadził tam badania z ramienia Muzeum Grecko-Rzymskiego w Aleksandrii dr Henry R i a d. Z prac tych nie ogłoszono dotąd żadnego sprawozdania.

W 1974 r. rozpoczął systematyczne prace wykopaliskowe prof. dr Günther G r i m m, reprezentujący Uniwersytet w Trewirze (RFN) i Niemiecki Instytut Archeologii w Kairze.

W 1974 r. rozpoczął systematyczne prace wykopaliskowe prof. dr Gün- cych w skład Nekropoli w Gabbari, wydobyto materiał kostny. Zwiedzając w tym czasie Nekropolę w Gabbari zakwalifikowaliśmy znalezione kości jako nadające się do badań. W porozumieniu z prof. drem Kazimie- rzem M i c h a ł o w s k i m, kierownikiem Centrum Archeologii Śródzie- mnomorskiej w Kairze, materiał został zdeponowany w Muzeum Grecko- -Rzymskim w Aleksandrii. W marcu 1976 r. dokonaliśmy w Aleksandrii szczegółowych badań kości wydobytych w 1975 r. przez prof. G r i m m a. Zbadane kości ludzkie pochodzą z czterech grobów oznaczanych: *F Nr 21*, *F Nr 47*, *F nr 49* i *F Nr 50*. Piąty grób, oznaczony *F Nr 52*, zawierał kości ptaka. Z grobu *F Nr 21* pochodzą kości małego dziecka, a w grobie

* Opracowano z pomocą finansową Komitetu Antropologii PAN przy II Wydzia- le Nauk Biologicznych.

Fot. 1. Dostęp do Nekropoli w Gabbari przez wylóm w skale. Na powierzchni współczesna zabudowa arabska

Fot. 2. Fragment Nekropoli wykutej w skale (pod ziemią). Widać wewnętrzne pomieszczenia i krypty

F Nr 50 znaleziono tylko pojedynczą kość. W grobach *F Nr 47* i *F Nr 49* znajdowały się kości wielu osobników (mężczyzn, kobiet i dzieci). Groby te, podobnie jak grób *F Nr 21*, datowane są przez prof. G. Grimma na I w. n.e.

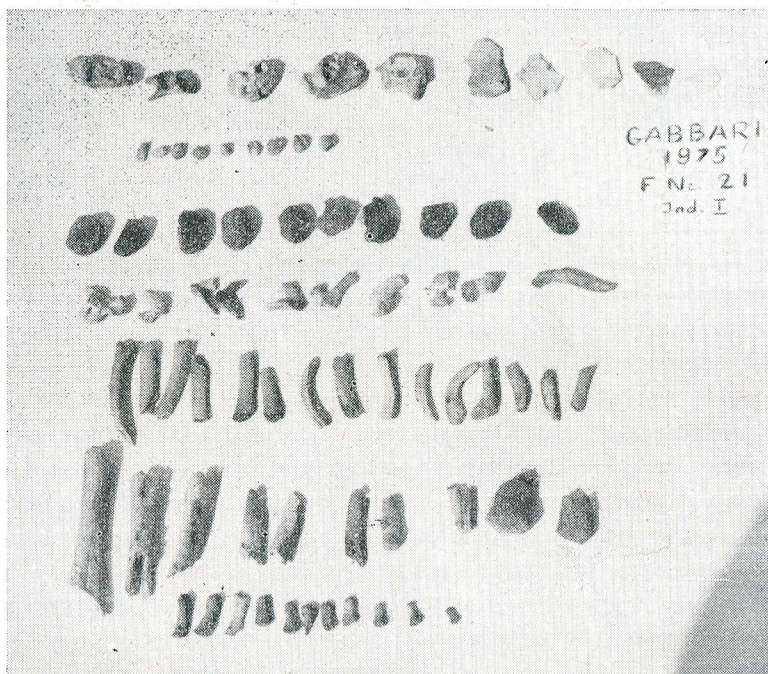
Fot. 3. Nekropola w Gabbari w trakcie oczyszczania w 1975 r. Dobrze widoczne krypty grobowe

ANALIZA MATERIAŁU

Wszystkie kości są źle zachowane. Niewątpliwie były one w przeszłości przemieszczane i przez to są zdekompletowane. Mają one barwę żółto-brązową, często z brązowymi i czarnymi plamami na powierzchni. Niektóre kości głowy od strony wewnętrznej są różowo-brązowe. Część zachowanych żeber jest barwy szaro-brązowej. Jest to wynik działania różnych czynników środowiskowych (wilgoć, pleśń, owady), już po zniszczeniu tkanek miękkich związanych z tymi kośćmi.

Grób F Nr 21. — Kości małego dziecka

Osobnik I. Kilka małych, bardzo cienkich i delikatnych kości sklepienia czaszki niemowlęcia. Ułamki maleńkiego trzonu szczęki i żuchwy. Pojedyncze zawiązki zębów mlecznych (*IiM*) wykruszone z trzonu szczęki i żuchwy. Małe trzony kręgowe i oddzielnie z nimi łuki kręgowe. Ułamki maleńkich żeber. Małe obojczyki i fragmenty trzonów kości kończyn górnych i dolnych ze śladami działania owadów, które prawdopodobnie zniszczyły część szkieletu (fot. 4). Kości te należą do dziecka w wieku około 4 miesięcy.

Fot. 4. Kości z grobu F Nr 21 (osobnik I)

Grób F Nr 47. — Przemieszane kości kilku osobników

Osobnik I. Fragmenty bardzo cienkich i delikatnych kości ciemieniowych i kości potylicznej niemowlęcia. Fragmenty środkowej części trzonu małej żuchwy. Oddzielnie — wypadły z niej zawiązek mlecznego siekacza. Mała prawa łopatka i część obojczyka. Niemowlęca lewa kość ramienna. Górne odcinki kości promieniowej i łokciowej. Fragment kości kulszowej. Maleńkie symetryczne kości udowe i piszczelowe. Kości te należą do dziecka w wieku około 4 - 5 miesięcy.

Osobnik II. Trzony kręgowe i nie przyrośnięte do nich łuki kręgowe małego dziecka. Górna część kości promieniowych. Fragmenty syme-

trycznych kości łokciowych bez nasad. Ułamki kości biodrowych i kulszowych. Górna część trzonu prawej kości udowej. Uszkodzona prawa kość piszczelowa. Kości te należą do dziecka w wieku 1 - 2,5 lat.

Osobnik III. Trzony kręgowce i oddzielnie ich łuki. Liczne fragmenty małych żeber. Kość biodrowa. Mała prawa kość udowa bez nasad. Ułamki obu piszczeli i strzałek. Małe paliczki rąk i nóg — bez nasad. Kości te należą do dziecka w wieku 2,5 - 3 lata (fot. 5 i 6).

Fot. 5. Kości z grobu F Nr 47 (osobnicy IV, V, VI)

Osobnik IV. Fragment wyrostka zębodołowego szczęki z otwartymi zębodołami dość delikatnej budowy. Oddzielnie — 12 różnych zębów. Są to: I_1 i I_2 (ze szczęki) — dość starte. Pm_1 (ze szczęki) — bardzo silnie starte. Oba Pm_2 (ze szczęki?) — bardzo silnie starte. Pm_1 i Pm_2 (z zuchwy) silnie starte, z wyjątkiem M_3 (z zuchwy) — mało startego. Na jednym M_2 wielka jama próchnicza (*caries*) sięgająca od korony do korzeni. Wszystkie te zęby są małe, delikatne, kobiece.

Do tego osobnika należą prawdopodobnie fragmenty kości kończyn dolnych: niezbyt masywne kości stępu, śródstopia i palców. Ich powierzchnie stawowe wykazują już ostre, związane z wiekiem odgraniczenia od pozostałych kości. Kości te należą do kobiety w wieku ok. 45 - 50 lat.

Osobnicy V i VI. Należą tu bardzo masywne kości kończyn dolnych dwóch osobników. Dobrze zachowana, silnie rzeźbiona nasada dalsza bardzo dużej lewej kości piszczelowej (wymiar poprzeczny 51 mm, wymiar strzałkowy 47 mm). Fragmenty bardzo dużych i masywnych dwóch par symetrycznych strzałek. Z kości stępu zachowały się trzy ułamki du-

zych kości piętowych, trzy kości skokowe, dwie kości łódkowate, jedna kość sześcienna, dwie kości klinowate większe. Poza tym liczne, duże kości śródstopia i palców. Wchodzą tu trzy bardzo duże kości śródstopia I, o wymiarach:

- 1) długość 70 mm, szerokość trzonu 16 mm;
- 2) " 68 mm " " 15 mm;
- 3) " ? " " 16 mm;

dwa paliczki bliższe palucha, o wymiarach:

- 1) długość 34 mm, szerokość trzonu 16 mm;
- 2) " 36 mm, " " 16 mm;

oraz dwa paliczki dalsze palucha, o wymiarach:

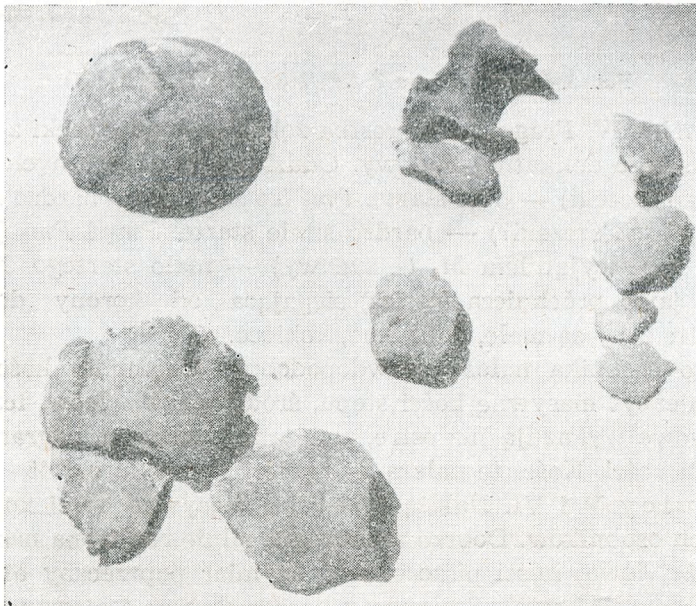
- 1) długość 25 mm, szerokość trzonu 13 mm;
- 2) " 25 mm, " " 14 mm.

Paliczki te wykazują wyraźną rzeźbę trzonów. Na ich powierzchniach stawowych obserwuje się przerosty kostne, świadczące o początkach zmian artretycznych (*arthrosis deformans*).

Kości te należą do dwóch osobników: mężczyzny (os. V) w wieku ok. 50 - 60 lat i mężczyzny (os. VI) w wieku ok. 60 - 70 lat.

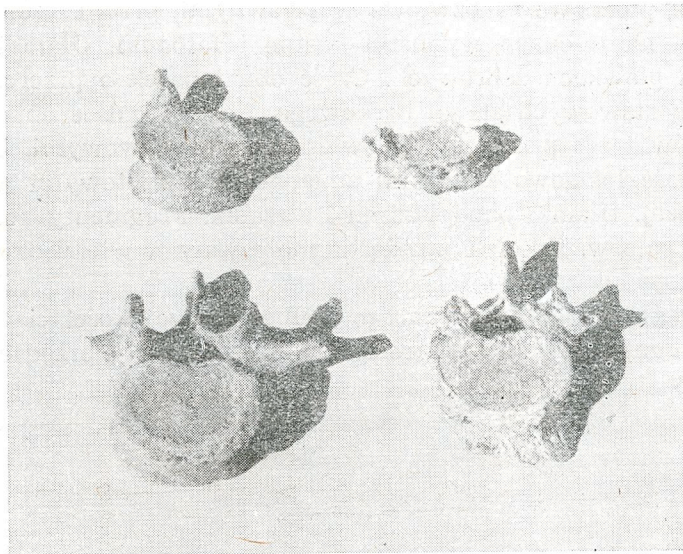
Grób F Nr 49. Przemieszane kości kilku osobników

Osobnik I. Masywna i gruba prawa kość ciemieniowa z uszkodzonym brzegiem przednim. Jej brzeg strzałkowy posiada wyraźne ząbkowanie (część szwu strzałkowego). Od tyłu zarośnięty z nią fragment łuski kości potylicznej z wyraźnym, ale zarastającym już szwem węglowym.

Fot. 6. Kości z grobu F Nr 49 (osobnicy I, II, III)

Do tej kości daje się dopasować fragment lewej kości ciemieniowej złączony zarostłym i mało widocznym szwem wieńcowym z ułamkiem łuski kości czołowej. Grubość kości: łuska kości czołowej — 8 mm, kość ciemieniowa prawa — 9 mm, łuska kości potylicznej — 6 mm. Na wszystkich tych kościach, od ich strony wewnętrznej, widoczne są głębokie i duże rowki naczyniowe. Oddzielnie zachował się silnie rzeźbiony fragment podstawnej części kości potylicznej, o przerosłych i startych powierzchniach stawowych (łączyjących je z kręgiem szczytowym). Fragment

Fot. 7. Kości z grobu F Nr 49 (osobnik II)

lewej gałęzi żuchwy z wyrostkiem kłykciowym o główce i jej powierzchni stawowej ustawionej poziomo (cecha odmiany białej). Zachowało się też sporo dużych, masywnych kręgów. Większość z nich posiada już wypustki kostne i falbanki na obwodach trzonów. Są to zmiany patologiczne, charakterystyczne dla *spondylosis*. Liczne ułamki żeber o przerosłych powierzchniach stawowych. Fragmenty obu łopatek z częścią pow. stawowej stawu barkowego, przerosłej o ostrych brzegach. Fragment trzonu masywnego, silnie rzeźbionego obojczyka. Część nasady dalszej prawej kości ramiennej o przerosłym bloczku. Fragmenty kości promieniowych i łokciowych dobrze rzeźbione. Małe ułamki miednicy. Dwie symetryczne, dość gładkie, ale o bardzo cienkiej warstwie istoty kostnej zbitej, głowy obu kości udowych, o średnicach: prawa — 48 mm, lewa — 47 mm. Prócz tego ułamki trzonów i nasad dalszych tychże kości — ułamki obu kości piszczelowych i strzałek. Prawa masywna kość piętowa ze zmianami patologicznymi (przerosty, osteoporoza). Fragmenty pozostałych kości stępu, a także śródstopia i palców. Kości te należą do mężczyzny w wieku około 60 lat.

Osobnik II. Część tylna kaloty. Na niej ledwie widoczny zarosły szew strzałkowy. Po prawej stronie całkowicie zarosły (zanikający) szew węglowy (po stronie lewej jest on jeszcze dobrze czytelny). Od strony wnętrza czaszki wyraźne, głębokie rowki naczyniowe, a na kości potylicznej widoczny wydatny grzebień strzałkowy wewnętrzny. Grubość kości:

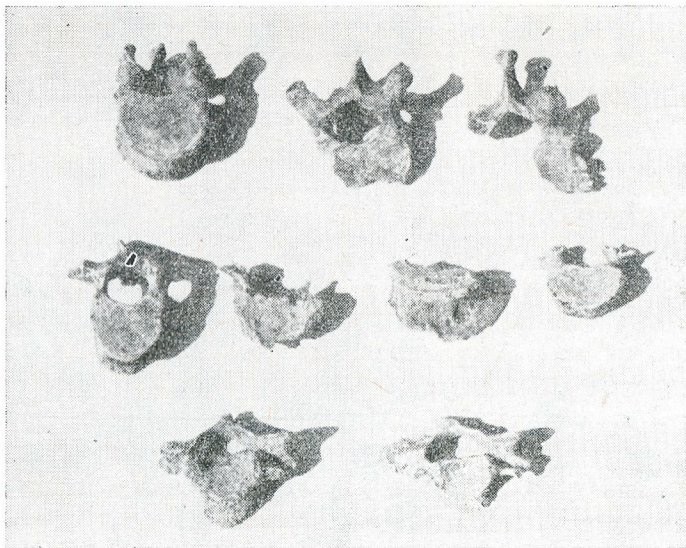
kość ciemieniowa prawa — 8-9 mm

” ” lewa — 8-9 mm

łuska kości potylicznej — 8 mm.

Fragment lewej gałęzi żuchwy z dużym wyrostkiem skroniowym. Kręgi szyjne, piersiowe i lędźwiowe z nierównymi, przerosłymi brzegami ich trzonów, na trzonach wypustki kostne i falbanki. Ułamki żeber o zmienionych główkach żebrowych. Część obu łopatek o przerosłych powierzchniach stawowych stawu barkowego. Nasady dalsze obu kości ramiennych również z przerosłymi powierzchniami stawowymi. Uszkodzona prawa kość łokciowa z dużymi zmianami przerostowymi w obrębie nasady bliższej. Ułamki obu piszczeli i strzałek. Fragmenty kości stępu, śródstopia i palców. Kości te należą do mężczyzny w wieku około 60-65 lat.

Osobnik III. Fragment bardzo grubej prawej kości ciemieniowej (grubość 13 mm), o całkowicie zarosłych i niewidocznych brzegach szwów.

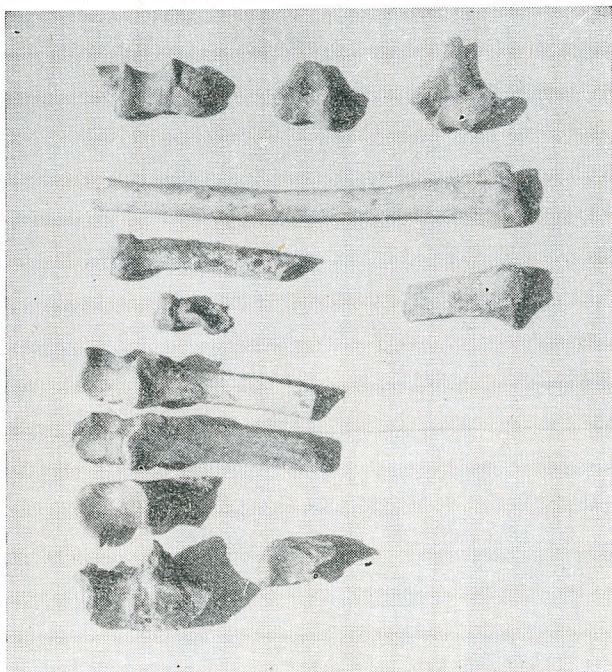

Fot. 8. Kości z grobu F Nr 49 (osobnik III)

Kość ta posiada specyficzną budowę, mianowicie bardzo gęstą strukturę istoty kostnej gąbczastej, co ze względu na jej patologiczną grubość wskazuje na *hyperostosis*. Od strony wnętrza czaszki widać rowki naczyniowe — płytkie i wąskie. Wszystkie zachowane kręgi wykazują charakterystyczne dla *spondylosis* przerosty trzonów, a także zmiany w obrębie wyrostków kręgowych. Jeden trzon kręgu lędźwiowego posiada na swym

boku patologiczną wklęsłość (?). Ułamki żeber przerosłe i ścięczałe, z wypustkami kostnymi w okolicy główek. Nasada bliższa, głowa kości promieniowej (średnica 23 mm) oraz, oddzielnie, fragmenty jej trzonu. Masywna i silnie rzeźbiona nasada dalsza prawej kości promieniowej. Fragmenty masywnych, dobrze rzeźbionych trzonów kości udowych i piszczelowych. Prawa kość piętowa z wyraźnymi zmianami typu *osteoporosis* na powierzchni jej trzonu, o wymiarach: największa długość — 80 mm, wysokość trzonu — 48 mm, szerokość trzonu — 29 mm. Kości te należą do mężczyzny w wieku 65 - 75 lat.

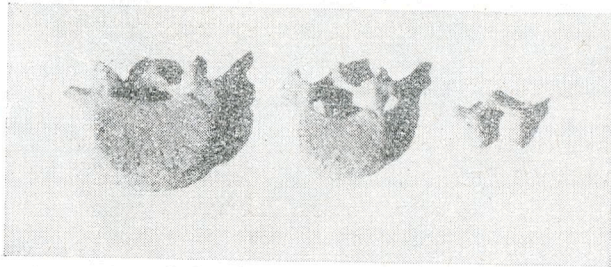

Fot. 9. Kości z grobu F Nr 49 (osobnicy I, II, III)

Osobnik IV. Mały fragment dość cienkiej i delikatnej kości ciemieniowej (grubości 7 mm). Fragment prawej części twarzy (część nadoczodołowa kości czołowej, prawa kość jarzmowa i część szczęki z wyrostkiem zębodołowym). Zarys prawego oczodołu kształtu romboidalnego o delikatnych, cienkich brzegach. Szczeka ortognatyczna z dużym dołem kłowym i małymi zębodołami po wypadłych *post mortem* prawych I_1 , I_2 C, Pm_1 , Pm_2 . Cztery małe, delikatnej budowy kręgi szyjne. Siedem drobnych kręgów piersiowych, cztery lędźwiowe ze śladami żłobkowania powierzchni ich trzonów. Ułamki delikatnych żeber. Fragmenty obu małych łopatek o „młodych” powierzchniach stawowych. Uszkodzony kobiecy obojczyk. Nasada dalsza, małej, kości ramiennej. Nasada bliższa delikatnej lewej kości promieniowej (średnica głowy 18 mm). Drobne kości stępu i śródstopia. Kości te należą do kobiety w wieku około 20 lat.

O s o b n i k V. — Małe i delikatnej budowy kości czaszki z całkowicie otwartymi szwami, (kości ciemieniowe, grubość 5 mm, kości skroniowe, grubość 3 mm). Małe trzony kręgów lędźwiowych o żłobkowanych powierzchniach. Głowa kości ramiennej nie przyrosnięta do swego trzonu (średnica głowy około 35 mm). Mała kość łokciowa o nieprzyrosniętych fragmentach nasad. Kości te należą do dziecka w wieku 14 - 16 lat.

O s o b n i k VI. Mały fragment bardzo cienkiej kości ciemieniowej małego dziecka (grubości 2 mm). Mały łuk kręgowy. Ułamek maleńkiej kości kulszowej ze żłobkowanym guzem. Fragment główki kości udowej ze żłobkowaniami od strony chrząstki pośredniej. Kości te należą do dziecka w wieku około 4 lat.

Fot. 10. Kości z grobu *F Nr 49* (osobnik V)

O s o b n i k VII. Ułamki łuków kręgowych nie przyrosłych do trzonów. Fragment nasady maleńkiej prawej kości ramiennej. Kości te należą do dziecka w wieku 2,5 - 3 lat.

O s o b n i k VIII. Uszkodzona, mała kość ramienna z nieprzyrosłymi nasadami, należąca prawdopodobnie do dziecka w wieku około 6 lat (?).

G r ó b *F Nr 50*

O s o b n i k I. Tylko jeden delikatny, drobnej budowy paliczek ręki. Kość ta może należeć do dorosłej kobiety (?).

G r ó b *F Nr 52*

Kości niezbyt dużego ptaka.

WNIOSKI

Przebadany materiał kostny z Nekropoli Grecko-Rzymskiej w Gabbari (Aleksandria) składał się ze szczątków szesnastu osobników (w tym pięciu mężczyzn, trzy kobiety i ośmioro dzieci). Wszyscy zbadani mężczyźni byli starzy. Najmłodszy z nich — osobnik V (z grobu *F Nr 47*) miał w chwili śmierci 50 - 60 lat. Osobnik I (z grobu *F Nr 49*) dożył oko-

ło 60 lat, osobnik II (z tego samego grobu) około 60 - 65 lat, osobnik VI (z grobu *F Nr 47*) — 60 - 70 lat, zaś osobnik III (z grobu *F Nr 49*) nawet 65 - 75 lat.

Z trzech kobiet wiek dało się określić tylko w dwóch przypadkach. I tak osobnik IV (z grobu *F Nr 49*) liczył w chwili śmierci około 20 lat, zaś osobnik IV (z grobu *F Nr 47*) około 45 - 50 lat.

Wiek przebadanych dzieci wahał się od 4 mies. do 14 - 16 lat (najwięcej dzieci zmarło w wieku około 2,5 lat).

Jest to na razie materiał zbyt nieliczny, aby pozwalał na szersze wnioski demograficzne, ale już teraz należy odnotować wysoki wiek dożywania mężczyzn pochowanych na tym cmentarzysku. Trzeba też dodać, że wszyscy ci mężczyźni należeli do odmiany białej i charakteryzowali się mocną budową, masywnością kości i prawdopodobnie dość wysokim wzrostem.

Na szczególną uwagę zasługują zauważone na kościach zbadanych mężczyzn zmiany patologiczne. U wszystkich stwierdzono zmiany typu *spondylosis* lub *arthrosis deformans*. W jednym przypadku zaobserwowano *osteoporosis* kości piętowej (osobnik III z grobu *F Nr 49*). U kobiet stwierdzono jeden przypadek próchnicy zęba — *caries* (osobnik IV grobu *F Nr 47*). Warto tu zaznaczyć, że tego typu zmiany patologiczne obserwowaliśmy w bardzo licznym materiale z nekropoli mużułmańskich na Kom El Dikka w Aleksandrii. Choć były to zupełnie różne etnicznie grupy, żyjące w różnych epokach historycznych, a co za tym idzie, także w odmiennych warunkach społeczno-ekonomicznych, musiały one podlegać tym samym wpływom środowiska geograficzno-klimatycznego. Wyraża się to w dużym podobieństwie obserwowanych zmian patologicznych.

Niewątpliwie dalsze badania na Nekropoli Gabbari pozwolą na rozszerzenie naszej wiedzy o populacji grecko-rzymskiej Aleksandrii.

*Pracownia Paleopatologii i Ekologii
Człowieka PAN*

Warszawa, Pałac Kultury i Nauki, pok. 1909

ANALYSIS OF HUMAN BONES FROM I CENTURY A. D. FROM GREEK-ROMAN NECROPOLE IN GABBARI (ALEXANDRIA)

by TADEUSZ DZIERŻYKRAY-ROGALSKI and ELŻBIETA PROMIŃSKA

Use of the necropole has been started in the end of IV century B.C. and completed in VII century A.D. During enlargement of the port in Alexandria in XIX century the necropole has been partly destroyed. Excavation of the site was started in 1974 by professor G. Grimm from University of Trier (BRD) acting for German Institute in Cairo. In 1975 during exploration of burial crypts skeletal material has been obtained. The material was transferred to Polish Center for Mediterranean Archeology where in March of 1976 anthropological examination was carried by professor T. Dzierżykraj-Rogalski and docent E. Promińska.

All preserved bones were mixed post-mortem, some of them were in bad condition and not too numerous. The material comprises remains of five males, three females and eight children. All examined males were old ones (youngest 50 - 60 and oldest 65 - 75 years old at death). Age estimation of females was possible in two cases only (20 and 40 - 50 years). Most of the children have died in the age of approximately 2.5 years.

The material is too fragmentary to allow extensive demographic analysis, though high age attained by males is noteworthy. All the males belonged to the white racial stock and were characterized by robust body build with probably high stature.

Observed pathological changes are worth of attention. It were found deformations of bones of type of spondylosis, arthrosis deformans and osteoporosis. In one case dental caries was present. The changes of these types were observed by the authors on other materials from Alexandria — Moslem necropoles on Kom El Dikka. Although the groups differ ethnically and had lived in different times and under diverse social and economic conditions they must be subjected to the same geographic environment resulting in highly analogous pathological changes observed.

ANALYSE DES HUMAINS PROVENANT DU I SIÈCLE AV. J.-C. DE LA NÉCROPOLE GRÉCO-ROMAINE EN GABBARIE (ALEXANDRIE)

par TADEUSZ DZIERŻYKRAY-ROGALSKI, ELŻBIETA PROMIŃSKA

La nécropole où on enterrait les morts jusqu'au VIIe siècle de notre ère, date de la fin du IVe ère av. J.-C. Elle a été partiellement détruite au XIXe siècle pendant les travaux d'agrandissement du port d'Alexandrie. En 1974 agissant au nom de l'Institut Allemand au Caire le professeur G. Grim de l'Université à Trier (RFA) y commença les fouilles. En 1975 pendant le nettoyage des cryptes de tombeaux des matériaux osseux ont été dégagés. On les a remis ensuite au Centre Polonais de l'Archéologie Méditerranéenne où ils étaient élaborés au mois de mars 1976 par prof. T. Dzierżykray-Rogalski et prof. agrégé E. Promińska. On a constaté que tous les os avaient été secondairement mêlés et quelques uns, d'ailleurs peu nombreux, détruits. C'étaient les restes de 5 hommes, de 3 femmes et de 8 enfants. Tous les hommes dont les os étaient examinés, étaient âgés (le plus jeune mourut à l'âge de 50 à 60 ans, le plus vieux à celui de 65 à 75). Ce n'est que dans 2 cas qu'on a réussi de préciser l'âge 2 ans et demi à peu près.

Les matériaux étudiés étaient trop peu nombreux pour qu'on puisse en tirer des conclusions démographiques plus détaillées. Il faut tout de même faire mention de l'âge élevé des hommes qui appartenaient tous à la race blanche ayant la constitution robuste et probablement la taille assez haute. Il y avait des changements pathologiques méritant d'être mentionnés. On a constaté la présence des déformations causées par spondylose, arthrose et ostéoporose. Dans un cas la carie a été observée. Les déformations de ce type avaient été observées par les auteurs de ce travail sur les matériaux alexandrins provenant des nécropoles musulmanes à Kom El Dikka. Bien qu'éthniquement tout à fait différents ces groupes vivant dans d'autres époques et d'autres conditions socio-économiques devaient subir l'influence de même environnement géoclimatique, ce qui s'exprimait par l'analogie bien importante des déformations pathologiques observées.